

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 347.9:347.23

ОКРЕМІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРОЦЕСУАЛЬНА ПРОЦЕДУРА»

Ірина БЕРЕСТОВА,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України, начальник правового управління
Верховного Суду України

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена з'ясуванню правової процедури як різновиду соціальних процедур. Встановлено, що правова процедура є загальним, родовим поняттям, яким охоплюються процедури здійснення правотворчої та правозастосовної діяльності, поглинанням процедури здійснення адміністративної та судової діяльності. Доведено, що процесуальні процедури (процесуальні форми, судочинства) вирізняються з-поміж інших правових процедур і характеризуються специфічними правовими режимами, що закріплені в нормах відповідних галузей процесуального законодавства.

Ключові слова: правова процедура, процесуальна процедура, процесуальна галузь права, правовий режим, правозастосовна діяльність.

SPECIAL APPROACHES TO DETERMINATION OF CATEGORY „PROCEDURAL PROCEEDINGS”

Iryna BERESTOVA,
Ph.D. of Law Science, Associate Professor, Merited Lawyer of Ukraine,
Head of Legal Department of Supreme Court of Ukraine

SUMMARY

The article is devoted to the disclosure of the legal procedure as a form of social procedures. It is determined that the legal procedure is a general, generic concept that covers procedures for the implementation of law-making and law enforcement activities, the absorption of the administrative and judicial procedures. It is proved that procedural procedures (procedural forms, legal proceedings) differ from other legal procedures and are characterized by specific legal regimes, which are fixed in the norms of the relevant branches of procedural legislation.

Key words: legal procedure, procedural procedure, procedural branch of law, legal regime, law enforcement activity.

REZUMAT

Articolul este dedicat dezvăluirii procedurii procedurale. Se stabilește că procedura legală este un concept general, generic, care cuprinde procedurile de implementare a activităților de legiferare și de aplicare a legii, absorbția procedurilor administrative și judiciare. Se dovedește că procedurile procedurale (formularele de procedură, procedurile judiciare) diferă de celelalte proceduri juridice și se caracterizează prin regimuri juridice specifice, care sunt stabilite în normele din domeniile relevante ale legislației procesuale.

Cuvinte cheie: procedură juridică, procedură, procedură juridică, regim juridic, activitate de aplicare a legii.

Постановка проблеми. Розмірковуючи над пріоритетними і перспективними науковими темами, слід зауважити, що в низці актуальних тем, що мають істотне науково-практичне значення і водночас недостатньо досліджені на належному монографічному рівні, є проблеми визначення та розуміння юридичної/правової процедури. Правова процедура є віддзеркаленням та закріпленням правової гарантії реалізації правових норм, закріплених у матеріальних галузях права. Загалом, правова процедура є важливою гарантією дієвості і дії права, ефективного здійснення правового регулювання.

Проголошення України правовою державою та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості й безпеки як найвищої соціальної цінності (статті 1, 3) зумовило необхідність запровадження також дієвих механізмів, які б забезпечили реальне виконання цих основоположних конституційних цінностей постулатів. Відсутність

установлених, належних правових процедур обов'язково призведе до безсилості і недієвості конституційних цінностей, які знайшли своє відображення в різних матеріальних галузях права, зокрема цивільно-правових нормах.

Тому аксіоматичним є необхідність поряд із нормами матеріального права закріплення належних процесуальних норм у законах і підзаконних нормативно-правових актах. Тобто в цих нормах має отримати належне і адекватне вираження процесуальна процедура реалізації цих норм. І перш за все в нормах процесуальних кодифікаційних актів. За відсутності ж процедурних правил, що визначають порядок введення в життя матеріальної норми, яка потребує такої регламентації, в ході її здійснення неминуче виникають складнощі, які призводять до її декларативності.

Також вітчизняне процесуальне законодавство за результатами проведених судових реформ 2010 та 2016 років розвивається шляхом внесення змін до текстів Конституції

Україні та кодифікованих актів, а також через закріплення все більшої кількості процесуальних норм у нормативних актах матеріально-правового характеру. Положення вітчизняних нормативно-правових актів нерідко характеризуються дещо суперечливим характером і останнім чином не узгоджуються між собою. Внаслідок цього знову загострилася проблема співвідношення процесуальних і тих матеріальних норм, які містять процесуальні правила поведінки.

Питанням поняття правової/ юридичної процедури в теорії юридичного процесу були частково присвячені наукові розробки таких вчених, як М.Ю. Челишев, О.О. Серєда, В.Н. Протасов, В.Е. Слепченко, С.С. Бичкова, В.В. Комаров, Г.Л. Осокіна, Д.Д. Луспенник, Р.О. Стефанчук, М.С. Шакарян, М.Й. Штефан та ін. Водночас у вітчизняних наукових публікаціях питання процесуальної процедури не було достатньою мірою висвітлено, що і спробуємо заповнити в поданій публікації.

Метою цієї статті виступатиме з'ясування визначення категорії «процесуальна процедура», що допоможе в подальшому максимально співставити норми матеріального і процесуального права з розкриттям меж проявів вказаних галузей права.

Виклад основної частини дослідження. Аналіз загальних концепцій поділу права на матеріальне та процесуальне доводить, що таке розмежування права є досить умовним і неможливо механічно розділити правові норми на матеріальні та процесуальні.

Кожна процесуальна галузь права тісно пов'язана, насамперед, зі своєю матеріальною галуззю. Цей зв'язок є визначальним із точки зору визначення природи процесуальних процедур, призначених для обслуговування основних матеріальних правовідносин.

Тісний взаємозв'язок матеріального і процесуального права, а отже, і норм відповідних галузей доволі часто призводить до того, що окремі автори використовують ці правові категорії одночасно. Наприклад, О.Т. Боннер саме на основі обопільного дослідження норм цивільного процесуального і матеріального права здійснює ґрунтовний аналіз такої юридичної категорії, як судове тлумачення [2, с. 5–31].

Оскільки юридичною практикою неможливо охопити усі критерії меж припустимості втручання матеріального законодавства в регулювання процесуальних відносин, максимально гостро ця проблема постає в правозастосовній діяльності органів правосуддя. Додатковою актуальністю ця проблема набуває з огляду на законодавчу відсутність процесуальної аналогії в процесуальному законодавстві [9, с. 12–17].

Правова процедура є різновидом соціальних процедур, від яких вона відрізняється тим, що направлена на правовий результат. На думку В.Н. Протасова, в самому загальному вигляді процедуру в праві можна визначити як порядок здійснення тієї чи іншої юридичної діяльності [13, с. 56]. О.О. Серєда визначає правову процедуру як законодавчо встановлений засіб реалізації норм права, що гарантує досягнення цілей правового регулювання у сфері суспільних відносин [14, с. 6].

Поняття правової процедури пов'язано з такими категоріями, як «дії» та «діяльність», що відображає її динамізм, зміну станів. В якості ознак правової процедури в літературі називаються: стадійність (де стадія – це сукупність процесуальних дій, пов'язаних найближчою метою); наявність циклів та проваджень як станів якісної визначеності; обов'язкова наявність державно-владного суб'єкту, тобто належність поняття тільки сфері застосування права; динамічний характер процедури (це завжди розвинена в часі діяльність); правова регламентованість та цілеспрямованість процедури; направленість на встановлення та реалізацію матеріально-охоронного правовідношення; юридична результативність процедури [15, с. 19].

Правова процедура виступає як загальне, родове поняття, яким охоплюються процедури здійснення правотворчої та правозастосовної діяльності, поглинання процедури здійснення адміністративної та судової діяльності.

Розуміння правової процедури, зокрема її складової частини – судової процедури з відправлення правосуддя, почало усвідомлюватися лише із середини ХХ сторіччя: переважна більшість вчених-процесуалістів наголошували на неможливості здійснення правосуддя поза рамками процесуальної форми, в чому вбачали головну відмінність судової діяльності (судової процедури) від адміністративних процедур. Поступово розуміння про процесуальну форму діяльності суду стали розповсюджуватися і на інші види юридичних процедур.

Так, С.В. Курилев висловив думку щодо наявності ознак процесуальної форми у діяльності несудових органів [8, с. 175–176]. Зазначена позиція стала відправною точкою розуміння процесуальної форми у широкому та вузькому розуміннях. При цьому прибічники вузького розуміння процесуальної форми наголошували на необхідності встановлення відповідних процедурних форм (а не процесуальних – курсив І.Б.), які містять усі необхідні гарантії, що забезпечують розгляду спору в найбільш демократичній формі, однак ці форми мають певні відмінності від судової процесуальної форми [4, с. 36; 3, с. 57].

У широкому розумінні процесуальна форма розуміється як теорія юридичного процесу: процесуальна форма юридичної діяльності виражає будь-який регламентований правовий порядок здійснення правових явищ та операцій (правотворчих, правозастосовувальних тощо) [11, с. 22].

Слепченко Е.В. наголошує, що юридичний процес – це правова процедура, пов'язана із здійсненням визначеного виду юридичної правозастосовної діяльності – судової правозастосовної діяльності. При цьому, додає автор, цивільна процесуальна форма – це юридичний процес у вузькому розумінні, судочинство по розгляду та вирішенню цивільної справи (цивільне судочинство). Судова процедура (судочинство) є різновидом правової процедури: юридичним процесом, процесуальною формою юридичною діяльності [15, с. 19–21, 27].

Серєда О.О., за підсумками співвідношення правової процедури та юридичного процесу, також підтверджує, що правові процедури потрібні для впорядкування юридичного процесу. Юридичний процес містить правові процедури, що виступають «допоміжним» механізмом здійснення юридичного процесу, є його складовими.

На найбільш ґрунтовному теоретичному рівні розкрив методологічні підходи до розуміння правової, процесуальної та судової процедур академік Комаров В.В., який наголошує, що концептуальний розвиток процесуальних процедур слід пов'язувати з диференціацією процесуальної форми як базової конструкції цивільного процесу, яка має забезпечити ефективність судового процесу і його основоположну цінність – право на справедливий судовий розгляд. Фундаментальними науковим ресурсом у дослідженні цієї проблематики, на думку вченого, може бути теорія юридичного процесу, інструментальне значення якої повністю не вичерпане в частині обґрунтування конструкцій юридичних процесів, зокрема цивільного, як сукупності процесуальних проваджень, процесуальних стадій і процесуальних режимів [7, с. 45].

Один із концептів теорії юридичного процесу полягає в тому, що в структурі юридичного процесу провадження – це головний елемент, який є комплексом взаємозв'язаних і взаємозумовлених процесуальних дій, які: 1) становлять певну сукупність процесуальних правовідносин, що відрізняється предметною з характеристикою і зв'язністю з відповідними матеріальними правовідносинами;

2) виникають у зв'язку з потребою встановлення, доведення, а також обґрунтування всіх обставин і фактичних даних юридичної справи, яка розглядається; 3) зумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних процесуальних актах-документах [17, с. 8].

Сутнісне призначення і процедури, і процесу є одним і полягає в гарантії існування правової реальності, упорядкуванні здійснення відносин у межах правового поля. Там, де існують проблемні чи складні питання втілення норм права на практиці в межах процесу, законодавець установлює відповідну процедуру, виконання якої є єдиною можливістю для подальшого розвитку процесу [14, с. 7].

Процесуальні процедури (процесуальні форми, судочинства) вирізняються з-поміж інших правових процедур. До процесуальних процедур належать усі види судочинства: цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне, конституційне. Процесуальні форми характеризуються специфічними правовими режимами, що закріплені в нормах відповідних галузей процесуального законодавства.

Комаров В.В. зазначає, що поняття «процесуальне провадження» і «судова процедура» хоч і взаємозв'язані, проте не є тотожними, оскільки не всяка, а лише окрема і автономна судова процедура субстаціонально може бути процесуальним провадженням і складовою частиною процесуальної форми [7, с. 45–46].

Далі вчений зауважує, що цивільне судочинство представляє собою певну процедуру, яка забезпечує конституційне право на судовий захист і головне – зв'язаність процесуальної діяльності суду процесуальними правами сторін на судовий розгляд. По суті, такий підхід практично дає змогу теоретично моделювати процедури цивільного судочинства і доктринально оцінювати ці процедури як належні з точки зору вимог правової держави, права сторін на судовий захист, а також меж дискреційних повноважень органів судової влади [6, с. 160].

Отже, процедури відображають окремий, суттєвий самоціннісний аспект правосуддя і тому тяжіють до певної універсалізації. Тож дослідження процесуальних форм та судочинств як складових правової процедури допоможе максимально розкрити співвідношення норм матеріального і процесуального права та встановити межі проявів вказаних галузей права.

Зокрема, чинне процесуальне законодавство, зокрема КАС України в ч. 7 ст. 10 та ЦПК України у ч. 8 ст. 8, визначають, що якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Із цього чітко випливає, що йдеться про законодавство, відповідно до якого суд вирішує справу по суті матеріально-правового спору (саме так звучить назва статті 8 ЦПК), а не про процесуальне законодавство, за яким здійснюється розгляд справ (судочинство), оскільки про це законодавство окремо йдеться в ч. 1 ст. 2 ЦПК України, і про аналогію там нічого не зазначено [10, с. 708].

Слід погодитись із позицією Д.Д. Луспеника, котрий доводить, що деякі вчені-процесуалісти, які заперечують наявність аналогії в процесуальному законодавстві, абсолютно не враховують значення процесуальної аналогії для судової практики, виходячи при цьому лише з того доктринального розуміння цивільного процесу, що аналогія закону до процесуальних відносин (публічне право) не застосовується. Їх постулат звучить так: немає норми – не повинно бути й процесуальної дії, а прогалини (недоліки) в цивільному процесуальному праві повинні усуватися тіль-

ки в законодавчому порядку. Однак при цьому абсолютно не даються відповідні на питання, як вчиняти суду під час розгляду справи в разі наявності прогалини в цивільному процесуальному законодавстві, що не заперечується, до її усунення на законодавчому рівні [9, с. 12].

Інша категорія вчених-практиків, які постійно стикаються із застосуванням як матеріального, так і процесуального права, справедливо, на нашу думку, зазначають, що недоліки і прогалини в праві були і завжди будуть, незважаючи на те, як законодавець не хотів би або не вмів приймати необхідні закони – передбачити всі відносини, які потребують законодавчого регулювання, просто неможливо. Особливо це проявляється в період кардинального оновлення законодавчого масиву. У таких ситуаціях роль судової практики в цілому і як джерела права зокрема значно підвищується [5, с. 147, 189].

Тому одним із першочергових завдань для дослідників процесуального права є розмежування дії процесуальних норм у сфері правової процедури, зокрема у випадку необхідності застосуванні фактичної процесуальної аналогії.

Другим немаловажним питанням є розмежування процесуальних і пов'язаних із здійсненням правосуддя матеріальних норм, яке, враховуючи специфіку відносин, де воно виникає, закріпити на законодавчому рівні.

При цьому узгодженість норм матеріальних і процесуальних галузей права посідає центральне місце в наукових дискусіях учених різних періодів. Якщо раніше процесуальні норми лише вкраплювалися в нормативні акти, в яких в основному містилися матеріально-правові приписи, то на сучасному етапі розвитку права кількість суто процесуальних норм істотно зростає [12, с. 78]. Сама проблема співвідношення норм матеріального та цивільного процесуального права неодноразово повертала до себе увагу процесуалістів різних часів, які одностайно наголошували на взаємообумовленості цих норм.

Так, Комаров В.В. наголошує, що стало традиційним визначати співвідношення матеріального цивільного права і цивільного процесуального права як зміст і форми [7, с. 37–60].

О. Боннер зазначав, що такий, у принципі правильний, підхід все ж таки приводить до різних теоретичних висновків. Хоча саме така постановка питання заперечень не викликає, але в ряді випадків цим справа не обмежується, і часто намагаються знайти відповідь щодо предмета цивільного процесуального права, диференціації або уніфікації процесуальних галузей права, поняття юридичної процесуальної форми та інших дискусійних питань. Зокрема, окремі автори вважають, що процесуальні форми знаходяться в прямій залежності від галузей матеріального права [1].

Висновки. Правова процедура є різновидом соціальних процедур, від яких вона відрізняється тим, що направлена на правовий результат. Правова процедура виступає як загальне, родове поняття, яким охоплюються процедури здійснення правотворчої та правозастосовної діяльності, поглинання процедури здійснення адміністративної та судової діяльності.

Процесуальні процедури (процесуальні форми, судочинства) вирізняються з-поміж інших правових процедур. До процесуальних процедур належать усі види судочинства: цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне, конституційне. Процесуальні форми характеризуються специфічними правовими режимами, що закріплені в нормах відповідних галузей процесуального законодавства. Отже, процедури відображають окремий, суттєвий самоціннісний аспект правосуддя і тому тяжіють до певної універсалізації.

Список використаної літератури:

1. Боннер А.М. К. Маркс о соотношении материального права и процесса. Правоведние. 1978. № 4. С. 23–31.
2. Боннер А.Т. Применение нормативных актов в гражданском процессе. М.: Юрид.лит, 1980. 160 с.
3. Боннер А.Т. Существует ли «юридический процесс» / Проблемы соотношения материального и процессуального права. Труды ВЮЗИ. М., 1980. Вып. 2. С. 51–60.
4. Воложанин В.П. несудебные формы разрешения гражданско-правовых споров. Свердловск. 1974. С. 36.
5. Жуйков В.М. Судебная защита прав граждан и юиридческих лиц. М.: Юридическое бюро «ГОРДЕЦ», 1997. С. 147, 189.
6. Комаров В.В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Право України. 2012. № 1/2. С. 154–174.
7. Комаров В.В. Цивільний процес у глобальному контексті. № 4 (22).2011 Цивільне судочинство. Судова практика у цивільних справах, 2011. 2011. С. 45–46.
8. Курьлев С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск / Труды Иркутского университета. Т. 22. Вып. 3. Иркутск. 1957. С. 175–176.
9. Луспеник Д.Д. Процесуальна аналогія в цивільному судочинстві: де-юре та де-факто [Текст]: (постановка проблеми). Адвокат. 2006. № 2. С. 12–17.
10. Луспеник Д.Д., Балюк М.І. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Серія «Судова практика». Х.: Харків юридичний, 2008. 708 с.
11. Недбайло П.Е. О юридических гарантиях правильного осуществления советских правовых норм. Советское государство и право. 1957. № 6. С. 20–27.
12. Підлубна О.В. Норма цивільного процесуального права: поняття, межі дії та реалізація в цивільному судочинстві: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Чернівці, 2007. 204 с.
13. Протасов В.Н. О насущной потребности в новой учебной дисциплине. Государство и право. 2003. № 12. С. 53–59.
14. Серета О.О. Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри: автореф. дис... канд. юрид. наук. К., 2008. С. 6
15. Слепченко Е.В. Гражданское судопроизводство: проблемы единства и дифференциации. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2011. 499 с.
16. Слепченко Е.В. Гражданское судопроизводство: проблемы единства и дифференциации. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2011. С.19–21, 27.
17. Теория юридического процесса / под. общ.ред. В.М. Горшенева. Х., 1985. – 179 с.
18. Чельшев М.Ю. Система межотраслевых связей гражданского права: цивилистическое исследование: дисс на соиск. уч. ст. докт. юрид. наук. Казань. 2008. 501 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Берестова Ірина Ерійвна – кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, начальник правового управління Верховного Суду України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Berestova Iryna Eriivna – Ph.D. of Law Science, Associate Professor, Merited Lawyer of Ukraine, Head of Legal Department of Supreme Court of Ukraine

erevna@ukr.net